

УДК 94(477. 8): 262.4 «39/46»

Наталія Концур-Карабінович

АНТИУНІЙНА ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ЩОДО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1940-Х РР.

Наукова стаття є історичним дослідженням, в якому здійснено системний аналіз антиунійної політики радянських владних органів і органів державної безпеки, скерованої на забезпечення процесу ліквідації Греко-католицької церкви на території Західної України. Комуністична влада прагнула формально легітимізувати церковну монополію підконтрольної Російської православної церкви на західноукраїнських землях, встановивши таким чином повний ідеологічний контроль над духовним життям західних українців. Проведення псевдособору 1946 р. мало завершити нищення Церкви, як національної релігійної структури, що своїм існуванням перешкоджала утвердженню комуністичного режиму. У боротьбі з греко-католиками використовувався широкий арсенал ідеологічних, репресивних та адміністративних методів, головну роль у реалізації політики комуністичного керівництва відіграли органи державної безпеки.

Ключові слова: антиунійна політика, греко-католики, органи НКВС-НКДБ, репресії, Греко-католицька церква.

Весна 1944 р. стала початком повернення на західноукраїнські землі радянських військ, що перейшли у загальний наступ, звільнивши Правобережну Україну та наблизившись до західноукраїнських земель. Березневі бої на радянсько-німецькому фронті на теренах Тернопільщини і Станіславівщини викликали занепокоєння в багатьох мешканців Західної України, у тому числі і в представників греко-католицького духовенства. Атмосферу загальної тривоги дуже промовисто подав митрополит А.Шептицький у своєму листі до кардинала Є. Тіссерана від 22 березня 1944 р. Передбачаючи швидкий прихід більшовицьких військ (насправді німцям вдалося ще на три місяці утримати позиції), він писав з приводу повернення радянської влади: «Ця звістка сповняє страхом наших вірних. Всі інтелігенти, які впродовж цих останніх років кооперували з німцями, хоч би в спосіб найменш добровільний, є переконані, що заражені на повну смерть. Вони покидають місто чи край ... Загальна паніка огортає священників. В 30 селах, зайнятих більшовиками, 24 священники залишили свої місця осідку. Свій спосіб поведінки вони виявляють фізичною неможливістю лишатися, або в кінці, аргументами, які доводили б, що їм прозить певна смерть. Священникам, які не залишили своїх сіл, большевицька армія не робить нічого злого, зате в селах залишених парохами, більшовики палять і руйнують приходства» [1, с.54].

Наскільки цей страх перед поверненням радянського режиму був обґрунтований, окреслив у своїй книзі Б. Боцюрків, вказуючи, що за роки війни «... Церква відкрито стояла на боці противників

цієї влади та підтримувала незалежницькі прагнення українського руху» і, що «зважаючи на загальну ситуацію в Західній Україні, в діяльності митрополита та переважної частини духовенства важко було уникнути переплетіння політичного і релігійного аспектів» [1, с.56]. На переконання дослідника, саме ця обставина і послужила ґрунтом для нападок радянських органів на церкву, хоч сам Б.Боцюрків вбачав підставою співпраці галицьких українців з нацистами те, що більшість з них, в тому числі й греко-католицьких священиків, ніколи не вважали себе радянськими громадянами, розцінювали радянську анексію їхніх земель 1939 р., як протиправний акт і в ході війни не могли уявити можливості повернення більшовиків назад [1, с.56–57].

З відновленням радянської влади, сталінський режим знову розгорнув широкомасштабний процес їх радянізації, неухильного і послідовного викорінення всіх громадських інституцій, що не вписувалися у жорстоку схему тоталітарної держави та виявляли опір її утвердженню. Більше того, навіть у культурно-духовній сфері, завжди дратівливій для місцевого населення, одразу ж після вигнання німецьких військ, військово-політичним керівництвом Червоної армії були зроблені кроки, що неминуче викликали невдоволення й спротив галичан. Так, за постановою політради 4-го Українського фронту від 12 вересня 1944 р., підписаній генералами І. Петровим і Л. Мехлісом, дано доручення демонтувати з усіх символічних могил та курганів в населених пунктах хрести та знаки тризуб, а також написи «Борцям за волю соборної України», натомість на їх місці встановити піраміди та обеліски, увінчані п'ятикутними червоними зірками та червоними прапорами. У постанові зазначалося, що кургани із тризубами «споруджені німецькими наймитами-оунівцями в знак їхньої солідарності з фашистськими загарбниками» [2, с.746–747].

За загальними оцінками вітчизняних дослідників, влітку 1944 р. Греко-католицька церква була ослаблена значними втратами, які перенесла впродовж війни. Незважаючи на звернення до духовенства митрополита А. Шептицького та владики Г. Хомишина залишатися на своїх місцях, понад 300 її священиків покинуло свої парафії. Крім того, за роки війни значно зменшилась і кількість віруючих унаслідок мобілізацій до Червоної армії в 1939–1941 рр. до УПА, до дивізії СС «Галичина», через вивезення на каторжні роботи до Німеччини, масові розстріли мирного населення фашистами та добровільну еміграцію багатьох цивільних мешканців у 1943–1944 рр. [3, с.121–122; 1, с.64–65].

Незважаючи на це, Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) зберегла свою структуру, моральний авторитет, залишаючись однією з потужних національних сил, що мала значний вплив на місцеве українське населення, в тому числі і на діяльність структур ОУН та УПА. Останні розгорнули активний ідеологічний та військовий спротив відновленню радянської влади, що викликало значне занепокоєння у більшовицького політичного та військового керівництва [4, с.111–121]. За цих умов, коли основні сили системи НКВС-НКДБ були задіяні у боротьбі з повстанським рухом, вести активний наступ на церкву для радянської сторони було малоперспективним.

Відношення до УГКЦ у перші місяці відновленої більшовицької влади вибудовувалися в руслі загальних змін політики комуністичної держави до релігії та церкви. Ще у 1943 р., за висловом М. Гайковського «з ласки Сталіна», практично знищена радянськими каральними органами ієрархія Московського патріархату Руської православної церкви була частково реанімовано [5, с.37]. З ініціативи Й. Сталіна 4 вересня у Кремлі відбувся прийом керівництва Московського Патріархату, після чого РПЦ отримала повне сприйняття та підтримку з боку політичного і державного керівництва СРСР за свою патріотичну позицію в роки війни. 14 вересня 1943 р. при Раді Народних Комісарів СРСР створено Раду у справах Російської православної церкви (далі – РС РПЦ), на яку покладалося завдання координувати державну релігійну політику і забезпечувати взаємозв'язок між державним керівництвом та ієрархами церкви. Головою Ради Й.Сталін призначив полковника НКДБ Г. Карпова, давши йому доручення про відповідне кадрове укомплектування штатів обласних відділів РС РПЦ таємними співробітниками органів держбезпеки [6; 7, с.297–306].

Подібні посередницькі структури для втілення сталінської моделі свободи совісті і віросповідань між урядом держави і церквою через деякий час утворено й в УРСР [8, с.89]. Для контролю за діяльністю інших церков та конфесій у травні 1944 р. створено ще й Раду в справах релігійних культів (далі – РСРК) при союзному уряді, яку спочатку очолив полковник НКВС К.Зайцев, та невдовзі його змінив полковник держбезпеки І.Полянський. Безперечно, головною метою нібито «релігійного відродження» в СРСР, започаткованого Сталіним в роки війни, було використання церкви та її авторитету серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів у країні та за її межами. Насправді, Рада у справах РПЦ фактично функціонувала як філія наркомату державної безпеки, забезпечуючи відповідну політичну лінію у релігійній сфері. Комуністичний атеїстичний режим ніколи не допускав церкву до справи ідеологічного виховання радянських людей. Власне він перетворив Російську православну церкву у своєрідну одержавлену інституцію, знаряддя імперської політики СРСР.

Республіканські структури – РС РПЦ і РСРК при РНК УРСР очолили українські письменники П.Ходченко і П.Вільховий. Б.Боцюрків вважав, що ні П.Ходченко, ні П.Вільховий не були кадровими співробітниками радянських спецслужб, тому реальне керівництво з боку структур НКВС-НКДБ по лінії цих державних органів здійснював підполковник держбезпеки С. Карін (С. Даниленко) – кадровий чекіст, який в структурах НКВС-НКДБ тривалий час курував саме роботу з українськими церковними організаціями. Він був довіреною особою наркома держбезпеки УРСР С.Савченка, виконував його доручення з організації боротьби з структурами ОУН і УПА в Західній Україні, координації боротьби з ГКЦ, неодноразово представляючись як «уповноважений у справах релігії при РНК УРСР» [1, с. 59, 67–68].

Саме С. Карін у липні-вересні 1944 р. розгорнув в західноукраїнських областях активну оперативну роботу місцевих органів НКВС-НКДБ зі збору і аналізу інформації про становище й діяльність ГКЦ та її ієрархів під час нацистської окупації. Співробітники держбезпеки здійснювали широке коло заходів, вивчаючи поведінку багатьох представників української інтелігенції та духовенства, про що свідчать документи партійних і каральних органів [2, с.203–211; 9, с.223–231; 10, с.304–328]. Окремі методи збору інформації щодо священників Станиславівської єпархії ГКЦ описав в своїй праці І. Андрухів, вказуючи на численні помітки і підкреслення, зроблені оперативними працівниками на сторінках українських газет при перегляді підшивок періодичних видань часів окупації [3, с.121–122].

Практично одразу ж, після повернення органів НКВС-НКДБ до Львова поновлено оперативну розробку в справі «Ходячине», заведено 8 нових агентурних справ на греко-католицьких священників, розпочата створення нової агентурної мережі, що мала забезпечувати інформацію з найближчого оточення митрополита та керівництва єпархії [4, с.120].

І хоч ще з січня 1943 р. в НКВС діяла інструкція для роботи з релігійними організаціями на визволеній території, яка передбачала взяття на облік управліннями НКВС усіх, без різниці віросповідання, служителів культу за часів окупації, а також тлумачення діяльності частини духовенства, особливо із Західної України, як «агентури та активних посібників німецьких загартників» [9, с.190–191], до кінця 1944 р. органи держбезпеки практично не проводили арештів та ув'язнень греко-католицьких священників. Виняток склали двоє осіб, один з яких – колишній ректор Кременецької духовної семінарії П. Табинський, заарештований за звинуваченням у співпраці з окупантами [11, с.120].

Цей короткочасний період відносного спокою для ГКЦ дослідники оцінювали як період певної лояльності і толеранції радянського режиму до церкви [3, с.122]. За характеристикою Б. Боцюрківа, радянська влада, у порівнянні з 1939–1941 рр., «демонструвала своє дещо лагідніше ставлення до УГКЦ та взагалі до релігії. Єпископат та духовенство не турбували, від військової служби звільнено священників, дияконів, семінаристів, дяків і навіть деяких церковних старост, ще діяли Богословська Академія і Семінарія. Відвертої антирелігійної кампанії не велося, радянських військових, навіть офіцерів, можна було побачити в церкві під час служби» [1, с.64]. На певний конструктивний характер взаємин між державою й ГКЦ та визнання владою прав на релігійну діяльність церкви вказує у своїй праці і В. Войналович [12, с.347–348]. На переконання М. Гайковського, голова ГКЦ А. Шептицький «облишив свої передвоєнні настрої й привітав новий курс політики СРСР у питанні релігій та Церков», наводячи як аргумент відому фразу митрополита на архієпархіальному соборі 4 вересня 1944 р. «безбожництво перестало бути прапором боротьби для Советів» [11, с.37].

Про тогочасні вагання А. Шептицького у виборі позиції щодо радянської влади вказував у доповідній записці і підполковник С. Карін, який у серпні 1944 р. мав особисті розмови з митрополитом. Щоправда версії документа про становище ГКЦ, в основу якого лягла доповідна С.Каріна, в опублікованих збірниках документів [2, с.212–219; 9, с.196–222] дещо відрізняються за змістом. Однак у них, з посиланням на таємну агентуру біля митрополита, зафіксовано прагнення встановити добрі відносини та взаєморозуміння з радянським урядом [2, с.218; 9, с.218].

Сам С. Карін, координуючи процес збору інформації про «злочинну» діяльність священнослужителів ГКЦ, її митрополита та владик єпархій, вважав недоцільним будь-які активні акції проти ГКЦ, поки живий А. Шептицький у силу його авторитету та особистісних якостей. У своїй доповідній він вказував, що «Вплив митрополита Шептицького і авторитет серед віруючих і духовенства уніатської церкви в Західній Україні – величезні. Без перебільшення можна сказати, що такого безумовного авторитету і впливу немає жоден із голів церковних течій в СРСР» [11, с.98].

Сподіваючись хоча б на терпиме ставлення до ГКЦ, на архієпархіальному соборі ГКЦ 4 вересня 1944 р. митрополит у своєму виступі відзначав: «Зі зміною зовнішніх обставин очікуємо від урядових чинників більше батьківської опіки для нашого бідного народу» [1, с.66]. Митрополит звернувся з листами до керівників Львівської області І.Г рушецького і М. Козирева про допомогу у відправі церковної делегації у Москву та до голови РСРК при РНК СРСР І. Полянського, в якому

просив прийняти делегацію від ГКЦ для «нормалізації відносин з радянським урядом» [13, с.16–18, 40–41].

Митрополит А. Шептицький усвідомлював тогочасну силу радянської держави і тому, для блага очолюваної ним церкви, взяв курс на зближення з владою, не порушуючи при цьому головних принципів ГКЦ. Водночас, він намагався захистити і відстояти майно та власність церкви перед загрозою її націоналізації, неодноразово апелюючи як до обласних, так і республіканських органів влади [14]. У жовтні важкохворий А. Шептицький надіслав подібні листи до РСРК при уряді СРСР, а також до Голови РНК УРСР і секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова [14]. Прагнучи лояльності від влади Церква передала на потреби Червоної армії, що боролася на фронтах війни, 100 тис. крб. У своєму листі до В. Молотова від 27 жовтня голова РСРК І. Полянський підкреслював, що рада «в цілях закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, просить задовольнити ті потреби уніатської церкви, які можуть мати для неї суттєве значення, а саме: не перешкоджати відкриттю, у випадку потреби, нових приходських церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, богословську академію і духовну семінарію і дозволити видання релігійного журналу» [2, с.739]. Якщо РСРК, як державний орган, зважаючи на потенціал авторитету митрополита А. Шептицького, готова була піти на певні поступки Церкві, щоб схилити керівництво ГКЦ на свій бік, то спецслужби продовжували активну оперативну роботу проти неї.

У середині жовтня 1944 р. НКДБ УРСР скерував в західні області директиву щодо посилення оперативної роботи стосовно ГКЦ. У ній наголошувалося на ворожості Церкви до радянського устрою, зв'язках з Ватиканом та організації відповідної ватиканської резидентури, а також ставилося завдання поборювати «ворожі підступи» уніатів, відновити усі агентурні справи, взяти в активну агентурну «розробку» усіх релігійних діячів, стосовно яких мались компрометуючі матеріали [10, с.360–363]. 31 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов скерував до республіканських та обласних структур директиву № 140 з відповідним «Оглядом антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовенства в СРСР», в якому ГКЦ звинувачувалася у нелегальних зв'язках з Ватиканом. Серед найважливіших завдань у директиві визначалися організація пошуку агентури, засланої Ватиканом у СРСР, а також створення власної агентурної мережі з осіб, які мають зв'язки у католицькому середовищі [9, с.232–240].

У розпалі діянь щодо збереження Церкви у новій ситуації 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер. Незважаючи на напружені стосунки між церквою та радянським режимом, участь в похованні митрополита, окрім ієрархів та духовенства УГКЦ, взяли також єпископи польської католицької, російської, вірменської і української православних церков, тисячі віруючих. За оцінкою Ю. Федоріва, це був перший випадок в історії ГКЦ, коли її архієрея хоронили офіційні представники чотирьох церков [15, с.293–294]. Під час похорону були присутні представники влади, очолювані М.Хрущовим, а також чимало працівників системи НКДБ, в тому числі і С.Карін, який залишався уповноваженим і спецслужб, і Ради у справах релігійних культів по роботі з УГКЦ.

Отже, дев'ятимісячний термін взаємин ГКЦ із радянською владою після звільнення західноукраїнських земель від фашистської окупації позначився рішучими змінами в політиці комуністичного режиму стосовно уніатської церкви. Якщо у перші місяці співіснування радикальні дії влади стримувалися величезним авторитетом митрополита А. Шептицького та його намаганнями нормалізувати стосунки із комуністичною владою задля збереження церкви, то після його смерті ситуація змінилася. Спроби комуністичного режиму використати вплив ГКЦ для нейтралізації національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях успіху не досягли. Тому карально-репресивні органи, що проводили значну агентурно-оперативну роботу з виявлення фактів та зв'язків представників церкви з німецьким окупаційним режимом та формуваннями ОУН і УПА, почали активну діяльність з підготовки плану ліквідації церкви. За ініціативою Й.Сталіна до розробки й реалізації плану залучено державні органи – РС РПЦ та РСРК та все ж головну роль на цьому етапі відіграли структури НКДБ і НКВС, які безпосередньо провели у квітні 1945 р. арешти та ув'язнення вищого керівництва церкви та широкомасштабну антиунійну політику щодо ГКЦ.

Список використаних джерел

1. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.
2. Культурне життя в Україні. Західні землі. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.1.: 1939–1953. – 748 с.
3. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 рр. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
4. Андрухів І. О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.
5. Гайковський М. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках / М. Гайковський // Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів / упоряд. Гайковський М. І. – Львів: Місіонер, 2006. – С.19–90.
6. «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по

делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину 1943–1946 гг. // Исторический архив. – 1994. – Т. 3. – С. 139–148. 7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та політико-правовий аналіз / І. Білас. – К.: Либідь, 1994. Кн.1. – 432 с. 8. Літопис Голоти України. – Дрогобич: Відродження, 1994. – Т. 2.: Репресована церква. – 527 с. 9. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): документи радянських органів державної безпеки – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – 920 с. 10. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) / упоряд. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 480 с. 11. Гайковський М. І. Хресною дорогою: Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках: збірник документів і матеріалів/ упоряд.: Гайковський М. І. – Львів: Місіонер, 2006. – 650 с. 12. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с. 13. Сергійчук В. І. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с. 14. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 1638, арк.138–139 зв. 15. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Ю. Федорів. – Торонто, 1967. – 362 с.

Наталія Концур-Карабинович

АНТИУНИАТСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО РЕЖИМА В ОТНОШЕНИИ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В 1940-Х ГГ.

Научная статья является историческим исследованием, в котором осуществлен системный анализ антиуниатской политики советских государственных органов и органов государственной безопасности, направленной на обеспечение процесса ликвидации ГКЦ на территории Западной Украины. Коммунистическая власть стремилась легитимизировать церковную монополию подконтрольной Русской православной церкви на западноукраинских землях, установив подобным образом полный идеологический контроль над духовной жизнью западных украинцев. Его проведение должно было завершить уничтожение ГКЦ, как национальной религиозной структуры, которая своей деятельностью мешала утверждению коммунистического режима. В борьбе с греко-католиками использовался широкий арсенал идеологических, репрессивных и административных методов, главную роль в реализации антиуниатской политики коммунистического руководства сыграли органы государственной безопасности.

Ключевые слова: антиуниатская политика, греко-католики, органы НКВД-НКГБ, репрессии, Греко-католическая церковь.

Natalia Kontsur-Karabinovych

ANTIUNION POLICY OF SOVIET REGIME TO GREEK-CATHOLIC CHURCH DURING 1940

The article offers the analysis character, peculiarities and main tendencies of soviet state policy towards UGCC during the period under investigation, concerning statements of soviet researchers about its antinational activity. The attempts and events of the church authority directed to preserving of independent church organization under the conditions of reign of two totalitarian regimes are shown. It is proved that the aim of abolishment of UGCC was the wish of soviet authority to abolish national religious structure which remained the spiritual heart of millions of Ukrainians and with its activity prevented the formation of communist regime on the Western Ukrainian lands. In the struggle against greek-catholic they used a wide arsenal of ideological, repressive and administrative methods. The main role in the realization of communist authority plans played national security organs which prepared the plan of abolishing of the church, fulfilled all practical job in terms of its realization. All the activity of soviet structure had a determined antiunion character that had a defined political line of communist authority directed to the struggle against religion on the whole and Vatican in particular.

Key words: antiunion policy, the greek-catholic faithful, organs of the National Committee of Internal Affairs – the National Committee of State Security, repressions, Greek-catholic church.